

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ І ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ У СТАРОДАВНЬОМУ ВАВИЛОНІ

У статті проаналізовано правові норми Законів Хаммурапі. Систематизовано норми, якими врегульовано правове становище і правовий захист військовослужбовців та державних службовців у Стародавньому Вавилоні.

Ключові слова: Стародавній Вавилон, Закони Хаммурапі, військовослужбовці, державні службовці, державний апарат.

Мищак І. Н. Правовое положение военнослужащих и государственных служащих в Древнем Вавилоне.

В статье проанализированы правовые нормы Законов Хаммурапи. Систематизированы нормы, которыми урегулировано правовое положение и правовая защита военнослужащих и государственных служащих в Древнем Вавилоне.

Ключевые слова: Древний Вавилон, Законы Хаммурапи, военнослужащие, государственные служащие, государственный аппарат.

Myshchak I. M. The Legal Status of Servicemen and Public Servants in Ancient Babylon.

The article presents the analysis of the legal provisions of the Code of Hammurabi. The provisions regulating the legal status and legal protection of servicemen and public servants in Ancient Babylon are systematized.

Keywords: Ancient Babylon, the Code of Hammurabi, Servicemen, Public Servants, State Apparatus.

Держави Стародавнього Сходу по праву називають колискою цивілізації. Вони постали ще в IV–III тисячоліттях до н. е. та були пов'язані з розкладом родової общини, розподілом праці і, відповідно, соціальним розшаруванням. Важливим атрибутом більшості тогочасних східних держав були практично необмежена влада монарха, більше відома як деспотія, де цар поєднував у своїх руках не лише вищу законодавчу, виконавчу та судову владу, а й релігійну, при цьому сам визнавався рівним богові або його намісником на землі. Тому для східних деспотій характерне зрощення світської та духовної влади. Саме царю відводилася священна роль оборонця справедливості, захисника слабких та обездолених, гаранта загального добробуту. Звідси походить й особливість правових норм, які розглядалися не лише як формалізовані царські укази щодо регламентування всіх сфер життя, а й як божественні одкровення щодо забезпечення миру, добробуту та існуючого порядку. Спільними рисами східних держав були наявність аристократичної верхівки, яку складали жерці, вищі державні сановники та воєначальники; розгалуженого і централізованого бюрократичного апарату; сільської общини; великої маси залежних (рабів) або напівзалежних (царських, храмових та інших) працівників.

Перші правові пам'ятки, в яких ще переважали ідеї рівності й загальної справедливості, несли в собі відбиток звичаїв первісного ладу із значним впливом релігійних норм, орієнтувалися на підтримання тих верств суспільства, які потребували захисту. Разом з тим удосконалення форм державного правління, подальше соціальне розшарування й розподіл праці, необхідність спільними зусиллями оборонятися від сусідів-завойовників та підтримувати складну систему зрощення земель призвели до закріплення в правових нормах соціальної нерівності, яка знову ж таки обґрунтовувалася релігійними нормами. При цьому звичаєві норми щодо невідворотності й адекватності покарання та завдання винному такої самої шкоди, відомі як принцип таліону, поступово поступалися місцем нормам закону, згідно з якими форма покарання вже залежала від соціального походження та майнового становища відповідача.

Створення перших писаних правових норм і кодексів законів, які повністю або частково збереглися до нашого часу, дослідники пов'язують з державними утвореннями, які виникли в Месопотамії (в межиріччі Тигру та Євфрату), а досягли свого розквіту у Вавилонській державі. На сьогодні відомі закони царя Урукагіни (цар Лагашу, близько 2400 р. до н. е.), Ур-Намму, засновника династії Ура (кінець III тисячоліття до н. е.), закони Ліпіт-Іштара, правителя Ісіні, закони Білалами, царя Ешнунни (останні збірники датуються початком II тисячоліття до н. е.) та ін. [1, с. 68]. Проте найбільш повними та досконалими із відомих правовими нормами держав

Стародавнього Сходу є закони вавилонського царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.) [2], відомі також як Кодекс Хаммурапі або Законник Хаммурапі. Закони Хаммурапі були виявлені французькими археологами на чолі з Ж. Морганом у 1901 р. під час розкопок міста Сузи – столиці стародавньої держави Елам. Вони були викарбувані на двометровому чорному базальтовому стовпі, який, імовірно за все, був перевезений до міста після переможного походу еламського війська на Вавилон. Текст написаний клинописом, мова – вавилонський діалект аккадської. Закони складаються з 282-х статей. Частина тексту на базальтовому стовпі була зіпсована (понад 30 статей), але його значною мірою вдалося відновити за знахідками тексту законів в інших місцях. Тож на сьогодні історики права мають можливість докладно аналізувати норми Законів Хаммурапі й порівнювати їх з окремими фрагментами правових пам'яток інших держав, які дійшли до нашого часу.

Норми Законів Хаммурапі цікаві для дослідників також і тим, що вони дають загалом докладну картину правового забезпечення державного апарату й передусім царя, який поєднував у своїх руках величезні повноваження у сфері управління, законодавства та судочинства. Разом з тим він опирався на розгалужений державний апарат. Крім того, опорою царя виступала професійна армія, до функцій якої належав не лише захист від ворогів та розширення кордонів держави за рахунок інших держав, а й підтримання порядку та запобігання антивладним заворушенням усередині держави. Саме тому в Законах Хаммурапі значну увагу приділено захисту прав та інтересів військовослужбовців і державних службовців.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми розкриті у працях таких українських та зарубіжних дослідників, як О. В. Буткевич, Л. С. Васильєв, І. М. Волков, І. М. Дьяконов, О. П. Крижанівський, В. І. Кузищін, В. В. Струве та ін. Переважно науковцями зроблено загальну характеристику Законів Хаммурапі як першої правової пам'ятки, яка дійшла до нашого часу, а також систематизовано наявні статті за окремими галузями права. Завдяки цьому докладно проаналізовано кримінальне, зобов'язальне, сімейне та інші види права Стародавнього Вавилону. Разом з тим ґрунтовного аналізу норм Законів Хаммурапі, що регулюють права й обов'язки державних та військовослужбовців, досі не зроблено.

Метою цієї статті є аналіз Законів Хаммурапі та виокремлення й систематизація тих норм, які стосуються формування, діяльності й правового захисту службовців державного апарату, складовою частиною якого на той час були і військовослужбовці. Саме ці категорії населення становили опору царя та забезпечували ефективне функціонування однієї з наймогутніших тогочасних держав.

Цар Хаммурапі, якому вдалося в результаті тривалих воєн об'єднати всю Месопотамію, чітко усвідомлював, що для утримання в покорі різних народів, крім потужної військової сили, необхідно здійснити ряд успішних реформ, а також запровадити чіткі закони, які будуть однаково зрозумілими для всіх жителів держави. Незважаючи на те, що Хаммурапі розпочав роботу над кодексом законів уже в перші роки свого правління, вона була завершена лише наприкінці його царювання. Проте Закони Хаммурапі також не стали якимось новим явищем у тогочасній правовій думці, вони фактично лише систематизували правові норми, які входили до шумерських кодексів попередніх століть, та адаптували їх відповідно до потреб часу.

Оскільки головним багатством держави на той час була земля, саме вона, згідно з Кодексом Хаммурапі, стала платою та винагородою за державну службу. Такий наділ (крім землі, сюди могли входити фруктові сади і садиба, а також раби для їх обробітку та підтримання в належному стані) отримав назву «ілку». Проте ілку не був спадковим наділом, а надавався виключно на період несення царської служби. Цар міг у будь-який момент передати наділ іншому. Таким чином, матеріальне становище службовця цілком залежало від ефективності його діяльності. Характерно, що в Законах Хаммурапі практично не згадуються злочини проти держави. На думку дослідників, їх існування не викликає сумнівів. Проте покарання за них (як і за релігійні злочини) скоріше за все було настільки чітким та очевидним, що законодавець не вважав за необхідне їх спеціально виділяти [1, с. 78].

Як і в інших державах Стародавнього світу, держава Хаммурапі перш за все спиралася на армію, яка складалася із важкоозброєних воїнів (редум) і легкоозброєних (баїрум). Тому забезпеченню воїнів і підтриманню їхнього матеріального становища, необхідного для повноцінного виконання своїх обов'язків, влада приділяла значну увагу. У Законах Хаммурапі правам та обов'язкам воїнів присвячено 16 статей. Нарівні з державним забезпеченням за рахунок царя воїн відповідав за виконання повинності власним життям. Так, редум або баїрум був зобов'язаний персонально виступити в похід за першим покликом. Заміна його іншою людиною

каралася смертю, а той, хто його заміняв, міг надалі забрати собі його наділ і будинок за умови несення військової служби (§ 26 ЗХ). Так само забрати майно і землю воїна міг той, хто за його відсутності впродовж трьох років відбував військову повинність (§ 30 ЗХ).

Окремо слід вказати на правову захищеність простих воїнів від сваволі або несправедливого поводження з боку їхніх командирів та воєначальників. Останні підлягали смертній карі за присвоєння майна воїнів або подарунків, які ті отримали від царя, а також за завдання їм шкоди, віддання в найм, неправдиві свідчення під час суду над воїном на користь сильнішого (§ 34 ЗХ).

Про важливість статусу воїнів за Законами Хаммурапі свідчить і те, що царські службовці могли продавати надане їм за службу майно або земельний наділ, а воїни такого права не мали. Однак покупець землі в службовця був зобов'язаний нести державну повинність, яка за це передбачена (§ 40 ЗХ). У свою чергу, той, хто купив майно та землю, надані за військову службу, втрачав свої гроші, а предмет купівлі повертався власнику (§ 35–37 ЗХ). Так само отримані за службу наділи й майно не можна було передати в заставу, або віддати дружині чи доньці (§ 38 ЗХ). Вони переходили лише синові, який заміняв батька на службі, коли той уже не міг виконувати повинність або потрапив у полон (§ 283Х).

Водночас Закони Хаммурапі захищали і воїна, який потрапив у полон. Якщо за час полону його наділ було передано іншому, то, повернувшись, він отримував його назад за умови несення подальшої служби (§ 27 ЗХ). Крім того, держава на своїх купців-тамкарів, які з товаром їздили до інших держав, покладала обов'язок розшукувати співплемінників, які потрапили у військовий полон та перебували на території інших держав. Тамкари викупували таких військовополонених за власні кошти та повертали їх на батьківщину. Однак за викупленого тамкаром з полону воїна, якщо в нього не було власних коштів, мали заплатити з коштів храму поселення, а якщо в храму не було коштів, то за викупленого військовополоненого платив царський палац (§ 32 ЗХ). Таким чином, влада на законодавчому рівні заклала правові гарантії, що сприяли ефективному виконанню військовими своїми обов'язків.

У Вавилонській державі Хаммурапі є підстави твердити про оформлення окремого стану суддів. Основним судовим органом на той час був царських суд, який поступово перебрав на себе функції розгляду найважливіших справ та право апеляційної інстанції. За словами дослідників, професійні судді об'єднувалися в колегії, їм підпорядковувалися глашатаї, гінці, писарі, які складали судовий персонал [3, с. 131]. Принциповим положенням Законів Хаммурапі є намагання обмежити зловживання з боку суддів або застерегти від несправедливого винесення вироку. Зокрема, згідно з § 5 ЗХ намагання судді змінити вже затверджене письмове рішення каралося сплатою в 12-кратному розмірі суми позову. Крім того, такий суддя позбавлявся своєї посади.

Ще однією важливою категорією державних службовців були торгові агенти – тамкари, які вели свою діяльність як від імені держави, так і від власного. Проте за діяльність на користь держави вони, як інші службовці, отримували земельні наділи та фруктові сади. Як уже зазначалося, до обов'язків тамкарів, серед іншого, входили викуп царських воїнів з полону, ведення торговельних операцій, у тому числі шляхом надання товару або грошей дрібним торговцям (§ 100–102, 104–107 ЗХ), надання грошей чи зерна у позику під відсотки (§ 49–51, 66 ЗХ). Проте ЗХ обмежували лихварські відсотки тамкарів. Максимальний відсоток з хліба становив 33,5, а зі срібла – 20 (§ 91 ЗХ). Також Закони Хаммурапі передбачали подвійне відшкодування завданих тамкаром збитків за умови шахрайства або збільшення понад установлену законом відсоткову ставку (§ 94 ЗХ).

Уся вертикаль державних службовців чітко контролювалася як безпосередньо царем, так і його уповноваженими особами на місцях. Крім того, царські чиновники вели нагляд за діяльністю сільської общини, яка мала певне самоуправління. На чолі такої общини стояв рабіанум, який відповідав за виконання общиною повинностей, а також за все, що відбувалося на території общини. Зокрема, згідно з § 23, 24 ЗХ рабіанум разом з общиною ніс відповідальність за злочини, скоєні на її території, та був матеріально відповідальним за завдану шкоду.

Землеробство Месопотамії залежало від поливу землі. Тому важливим завданням державного апарату було забезпечення своєчасного й достатнього поливу землі, підготовки та підтримання в робочому стані складної системи іригаційних споруд. За станом каналів стежили спеціальні чиновники, а на виконання іригаційної повинності, за ухилення від якої передбачалося покарання аж до смертної кари включно, залучалося все здатне до праці населення – від вільних до рабів [3, с. 131]. Крім того, ЗХ передбачено покарання та відшкодування збитків за недбале ставлення до підтримання в робочому стані захисних дамб, каналів для поливу поля тощо. Так, якщо внаслідок неналежного зміцнення захисної дамби її прорвала вода, а земля

общини була затоплена, то винний у цьому був зобов'язаний відшкодувати весь недоотриманий урожай або, за його відсутності, заплатити за завдані збитки власним майном (§ 53–54 ЗХ). Таким самим було покарання й за залив земель сусідів через власну недбалість (§ 55 ЗХ).

Характерно, що в більш пізніх за Закони Хаммурапі Середньоассирійських законах (правова пам'ятка міської общини Ашшура XIV–XIII ст. до н. е.) чимало покарань за майнові злочини або за недбалість, яке завдало шкоди, були пов'язані, крім безпосереднього відшкодування збитків, з роботами на користь держави. Так, за навмисне порушення межі поля, тобто присвоєння приватної чи общинної землі, винуватець, якщо його вина була доведена, повинен був віддати 1 талант свинцю; поле, яке навмисно сплутав, повернути втриє, а крім того, він засуджувався до побиття палицею та мав 1 місяць виконувати царську роботу (§ 8, 9 таблиці Б законів). Крім інших покарань, роботи на користь царя призначалися за копання колодязя або будівництво двору на чужому полі (§ 10 таблиці Б), за виробництво цегли на чужому полі або пустирі (§ 14, 15 таблиці Б), а також за небажання спільно з іншими власниками полів зрошувати власне поле дощовою водою й допомагати один одному в цьому (§ 18 таблиці Б) [4]. Загалом усі тогочасні правові пам'ятки так чи інакше намагалися запровадити норми не лише щодо упорядкування певних суспільних відносин чи встановити покарання за певні види злочинів, а й створити залежність усіх категорій населення від держави, а державним службовцям надати певні права і привілеї, які були додатковим стимулом для виконання ними своїх посадових обов'язків.

Водночас Закони Хаммурапі були правовою основою життя суспільства не лише Вавилонської держави, а й багатьох державних утворень на території Месопотамії, у тому числі й таких потужних, як Ассирія та Елам. Тому є всі підстави твердити про визначальну роль Законів Хаммурапі в житті всієї стародавньої Месопотамії та формування в цьому регіоні у тому числі й завдяки наведеним правовим нормам розгалуженого державного апарату й окремого стану державних службовців.

Отже, нормативно-правові акти держав Месопотамії були спрямовані перш за все на підтримання царської влади та державної єдності, які, у свою чергу, значною мірою залежали від забезпечення прав і привілеїв службової аристократії, військових та власників землі. Саме ці стани виступали опорою держави. Розгалужений державний апарат, чий правовий статус було закріплено чіткими правовими нормами, забезпечував виконання царської волі на місцях, наповнення казни та підтримання в робочому стані іригаційних споруд, а також шляхом ефективного адміністрування символізував богообраність і справедливість царської влади, турботу царя про всі верстви населення.

Список використаних джерел:

1. Кучма В. В. Государство и право Древнего мира и Средних веков: В двух частях. – Волгоград : Издательство Волгоградского государственного университета, 2001. – 548 с.
2. Дьяконов И. М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства / И. М. Дьяконов // ВДИ. – 1952. – № 3. – С. 199–303.
3. История Древнего востока / Под ред. В. И. Кузищина. – 3-е изд., перераб и доп. – М. : Высш. шк., 2003. – 462 с.
4. Дьяконов И. М. Среднеассирийские законы / И. М. Дьяконов // ВДИ. – 1952. – № 4. – С. 205–320.

** Мищак Іван Миколайович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач інформаційно-аналітичного сектору Інституту законодавства Верховної Ради України.*